

רוסיה - אתגרים מבית ומחוץ

צבי מן

בשנה החולפת גברו משמעותית האתגרים הניצבים בפני רוסיה, בשל המשבר הנמשך באוקראינה, המערער את יציבותה הפנימית, וכן עקב מעורבותה במשבר בסוריה. שתי זירות אלה הן ביטוי לעימות רוסי-מערבי, שכתוצאה ממנו רוסיה נקלעה לבידוד בינלאומי והפכה מטרה ללחץ מדיני מתמשך וסנקציות כלכליות שהוטלו עליה על ידי מדינות מערביות החותרות לערער את יציבותה ומצליחות לעשות כן. המעורבות בשתי הזירות – אוקראינה וסוריה – גובה מרוסיה מחיר מדיני וכלכלי רב, הגם שמעורבותה בסוריה הצליחה ליצור מציאות אסטרטגית חדשה והציבה אתגר לארצות הברית ולמערב בכלל, שגלומות בו השלכות לשחקנים מקומיים במזרח התיכון, וביניהם ישראל. רוסיה מצדה מזהה את המדיניות המערבית כלפיה כקריאת תגר על שאיפותיה לשוב למעמד מעצמת-על, כניסיון לדחוק את רגליה מהמרחב הפוסט-סובייטי, וכמיועדת לגרום להחלפת השלטון בה.

בחודשים האחרונים של שנת 2016 ניסתה רוסיה, באמצעות פעילות צבאית מוגברת בסוריה, להשיג מספר יעדים. הראשון שבהם הוא שימור הנכס האסטרטגי שלה במדינה זו, ואכן, הנשיא בשאר אל-אסד, שבו תומכת רוסיה, יושב עדיין על כס השליט בדמשק, בסיסה הימית של רוסיה בסוריה הורחב וכן מתנהלת פעילות אווירית רוסית, התומכת במלחמת אסד במורדים בו. יעד שני של רוסיה הוא פריצת המצור המדיני שהטילו עליה מדינות המערב בעקבות פלישתה לאוקראינה ויציאה מהמשבר הכלכלי שאליו נקלעה עקב הסנקציות, על ידי מינוף הבנות שיושגו במשא ומתן בינה לבין ארצות הברית ובעלות בריתה לגבי הסדר בסוריה ותרגומן להקלות מצדן בנושא אוקראינה. ברקע ניכרת שאיפתה של רוסיה למלא תפקיד של מעצמה מובילה במזרח התיכון, בהכרח תוך דחיקתה של ארצות הברית מהאזור.

הצהרותיו של נשיא ארצות הברית הנכנס, דונלד טראמפ, בדבר נכונותו לשתף פעולה עם רוסיה במאבק נגד 'המדינה האסלאמית' דאע"ש, כמו גם אמירות חיוביות שהשמיע לגבי הנשיא בשאר אל-אסד, יכולות להיחשב במוסקבה כדיבידנדים על מדיניותה ופעולותיה בזירות המשבר. עם זאת, צפוי שרוסיה תבקש לבדוק כיצד הנשיא טראמפ יממש את כוונותיו, כפי שבוטאו בזמן מסע הבחירות, ולא ברור האם ניתן יהיה להמיר הישגים בסוריה להישגים במרחב הפוסט-סובייטי, קרי אוקראינה, המהווה מבחינת רוסיה מעטפת אסטרטגית מידית.

משבר אוקראינה – הסנקציות והשלכותיהן

מקורו של המשבר באוקראינה, שהפכה למוקד עימות בין רוסיה לארצות הברית ואירופה, בשאיפתה של רוסיה להשיב את אוקראינה למרחב ההשפעה הרוסית. סיפוחו של חצי-האי קרים וייזום מהלך בדלני בדרום-מזרח המדינה על ידי רוסיה נתפסים במערב כתוקפנות והתפשטות. התגובה המערבית הייתה הטלת סנקציות כלכליות סלקטיביות, המכוונות נגד ראשי המשק והפקידות הבכירה ברוסיה. לחץ מדיני וכלכלי זה, בצירוף מחירי נפט צונחים, שוחק את המשק הרוסי ומאיים על היציבות הפוליטית במדינה. בנוסף, רוסיה הרחיבה את פעילותה במזרח אירופה ובמדינות אחרות של ברית המועצות לשעבר. למרות מספר סבבי משא ומתן בין מנהיגי אוקראינה, רוסיה, צרפת וגרמניה, שנערכו מאז פברואר 2014 וחתומת הסכם מינסק 2 להפסקת אש באוקראינה, התהליך מצוי במבוי סתום. אם וכאשר הוא יתחדש, רוסיה תנהל משא ומתן מול הנשיא האמריקאי החדש וממשלו.

הסנקציות המערביות שהוטלו על רוסיה עקב מדיניותה באוקראינה גרמו לה נזק כלכלי רב, ופגיעה ביציבות הפוליטית בשל מתחים וחילוקי דעות בקרב האליטות אשר התעוררו על רקע זה. מתחים אלה ניכרים במיוחד במאבקי כוח בין קבוצות כלכליות ופוליטיות שונות, ועקב קיצוץ במימון מהמרכז הפדרלי התעוררו גם מחלוקות בינו לבין מחוזות שונים. בה בעת, ניכרים סימנים להתגבשות אופוזיציה לנשיא רוסיה, ולדימיר פוטין, בצמרת ההנהגה הרוסית, שבה נכללים שר ההגנה, סרגיי שויגו; ניקולאי פטרושב, ראש המועצה לביטחון לאומי; וראש שירות הביטחון הרוסי לשעבר סרגיי איבנוב, שהיה ראש הסגל הנשיאותי; ורבים נוספים. טיהורים נרחבים בקרב האליטות משקפים את התגברות מאבקי הכוח בצמרת, ולאחרונה אף הודח ראש הסגל הנשיאותי סרגיי איבנוב, שהיה המתחרה הפוטנציאלי לפוטין. למאבק זה ניתן ליחס גם את רצח פעילי האופוזיציה הרוסית (בכללם בוריס נמצוב, בפברואר 2016). כנראה בעקבות התפתחויות מדאיגות אלה פוטין הקים באפריל 2016 את "המשמר

הלאומי" (הנאמד בכ-400,000 איש), שייעודו להוות סוג של "משמר פרטוריאני" של המשטר. גם בציבור הרוסי הרחב ניכרים רחשים, מוגבלים עדיין, של אי־שביעות רצון. אולם, נראה שפוטין שולט עדיין במצב וגם אווירת המתח בקרב האליטות לא נראית בשלב זה כאיום ממשי לשלטונו, מה גם שרוב אנשי הצמרת חבים לו את מעמדם. ובכל מקרה, האלטרנטיבות לשלטונו של פוטין נראות בעת הנוכחית בעיני רבים כגרועות הרבה יותר מהמצב הנוכחי.

האתגר האסלאמי ברוסיה

אתגר נוסף המאיים על יציבותה של הזירה הפנימית ברוסיה הוא איום האסלאם הרדיקלי הגובר. האוכלוסייה המוסלמית ברוסיה מונה למעלה מ-20 מיליון איש, ועל אלה נוספים עוד מיליונים אחדים של עובדים זרים מוסלמים. מאז פרוקה של ברית המועצות מנהלת רוסיה לחימה רצופה בשטחה ובמרחב האינטרסים שלה במדינות ברית המועצות לשעבר נגד גורמים מוסלמים מרדניים, רבים מהם נתונים להשפעת האסלאם הרדיקלי. השלטון הרוסי ניצב בפני התנגדות גוברת לו בקרב חלקים של הציבור המוסלמי, הנמשכים לרעיונות הסלפיים ותומכים ב'מדינה האסלאמית'. כ-7,000 צעירים מוסלמים יצאו עד כה למזרח התיכון, להשתתף בלחימה בשורותיה. בהקשר זה בולטת "אמירות הקווקז" – התארגנות מוסלמית המובילה לחימה נגד רוסיה, שהודיעה ביוני 2016 כי הצטרפה ל'מדינה האסלאמית'. משום שלרוסיה ברורות ההשלכות של פעילותה במזרח התיכון נגד 'המדינה האסלאמית', במיוחד בזירת הטרור והעימות הישיר שיתפתח עקב כך בינה לבין האסלאם הרדיקלי, הנהגתה מודעת לצורך לטפח קשרים עם העולם המוסלמי בשטחה, במזרח התיכון ומעבר לאזור.

המעורבות הרוסית בסוריה

מעבר לאינטרסים הישירים שלה בסוריה, מעורבות רוסיה במזרח התיכון היא פועל יוצא של העימות בינה לבין ארצות הברית, ביחוד סביב המשבר באוקראינה. כמענה לאתגרים שבפניה, ובמציאות של לחץ כלכלי ופוליטי בינלאומי גובר, רוסיה נדרשה לתגובה שתקזז את נזקי החתרנות המערבית – כפי שהיא נתפסת בעיני מוסקבה – ונקטה מהלך של התערבות צבאית במזרח התיכון. המעורבות הצבאית בסוריה, נוסף להגנה על האינטרסים של רוסיה בסוריה, נועדה גם להסיט תשומת לב מנושא מזרח אירופה, לייצר מנופים וקלפי מיקוח מול המערב אגב דחיקתו מהמזרח התיכון ולהתקזז עמו תמורת הקלות בהקשר למשבר באוקראינה, וכן להיאבק ב'מדינה האסלאמית' המאתגרת ישירות את משטר אסד המקורב למוסקבה ואת רוסיה עצמה.

המעורבות הרוסית הישירה במלחמת האזרחים בסוריה החלה בסוף ספטמבר 2015, במהלך צבאי מוגבל, במוצהר נגד ה'מדינה האסלאמית' ובפועל בסיוע למשטרו של אסד, שבאותה העת נראה היה שהוא עומד בפני קריסה. רוסיה ריכזה בסוריה כוח אווירי של כ-50 מטוסים ומסוקים. בנוסף כלל כוח המשלוח הרוסי צוותי תחזוקה, מערכות הגנה אווירית (שלאחר הפלת מטוס קרב רוסי על ידי טורקיה בנובמבר 2015 תוגברו ביחידת טילי נ"מ S-400), גורמי שליטה, בקרה ומודיעין וכן מערך יועצים צבאיים ששולב בצבא סוריה. הכוחות הרוסים פרוסים בבסיסים ימיים בטרטוס ובלטקיה, וכן בבסיס חיל האוויר הרוסי בחמימים שליד לטקיה. רוסיה פועלת בסוריה במסגרת קואליציה הכוללת את הצבא הסורי – הנאמן עדיין לאסד, איראן – ששיגרה לסוריה כ-2,000 – 3,000 לוחמים, ארגון חיזבאללה – שפרס בסוריה חלק גדול מכוחו הלוחם; וכן לוחמי מיליציות שיעיות אחרות שהובאו לסוריה על ידי איראן. כוחות אלה מהווים את המערך היבשתי של הקואליציה, בעוד רוסיה הפעילה סיוע אווירי בלבד. הפעילות המבצעית הרוסית מכוונת להביא לכניעתם של הכוחות המורדים באסד ולקדם סיום למלחמת האזרחים. במקביל להפעלת מטוסי הקרב, רוסיה הפעילה מפציצים כבדים ושיגרה טילי שיט מכלי שיט (מהים הכספי, הים השחור וים התיכון). בנוסף נרשמה הפעלה מוגבלת של מפציצים כבדים רוסיים משטחה של איראן, אשר הופסקה בעקבות מחלוקת בין מוסקבה לטהרן.

חודשי הפצצה של יעדי האופוזיציה ולחץ צבאי מסיבי מצד רוסיה ובעלי בריתה הביאו להתקפלותו של מערך מתנגדי המשטר והניעו אותו להשתתף בתהליך הדברות, שנועד לקדם הסדר בין הצדדים במלחמת האזרחים. התהליך הובל על ידי רוסיה, המעצמות והאו"ם, אמנם תוך מחלוקות ואווירת משבר. במהלך המשא ומתן נחתמו הסכמים להפסקת אש וליצירת "מפת דרכים" לסיום המלחמה ולפתרון הסכסוך בתוך 18 חודשים. בשלב זה נראה היה שרוסיה השיגה את יעדה, אולם הפסקת האש קרסה עד מהרה. ב-14 במארס 2016 הודיעה מוסקבה על הוצאת הכוחות הרוסיים מסוריה, אך בהודעה זו הייתה אמת חלקית בלבד משום שרוסיה הוציאה בפועל רק חלק מכלי הטייס והשאירה בסוריה את כל המערך הצבאי שלה. כך הבהירה רוסיה למעשה שהאזור המערבי של סוריה יישאר בהשפעתה עם הפסקת הלחימה בו. יצוין שבאזור זה עדיין נמשכת הלחימה בהשתתפות רוסית נגד כיסי התנגדות אחרונים, בפרט בחלב.

התנהלותה של רוסיה בסוריה העצימה את המתח בינה לבין ארצות הברית. על רקע זה עולה שאלת עיצובה העתידי של סוריה, לאחר הכניעת 'המדינה האסלאמית'. לא ברור האם רוסיה תתמוך בחלוקתה של סוריה תוך השארת אזור החוף בשליטתה

או שמא תפעל לשימור שלמותה של המדינה בגבולות 2011, בשיתוף פעולה עם גורמים אזוריים ובינלאומיים נוספים. כן לא ברור האם תתעקש רוסיה על הגנתו של אסד או תוותר עליו למען יישום הסדר שיגובש עם המערב והאופוזיציה הסורית. ניתן להניח שרוסיה תעדיף פשרה עם המערב, אם זו תשמר את עיקר האינטרסים שלה בשטח סוריה, ואולי אף תקבל הסדר פדרטיבי בשטח המדינה השסועה, אם תובטח השפעתה באזור המערבי, תוך התבססות על משטר אסד או משטר שיחליפו ויהיה מקובל על מוסקבה.

במישור האזורי, רוסיה חותרת למנוע חיכוכים בינה לבין שחקנים נוספים באזור, בין היתר תוך ניצול מתחים בינם לבין המערב. בשנים האחרונות שודרגו במידה מסוימת היחסים בינה לבין מצרים, ערב הסעודית, מדינות המפרץ וירדן, ואלה תורגמו גם לעסקות נשק ותיאום מדיני. אשר לאיראן, ב-2016 התקיים שיתוף פעולה מבצעי בינה לבין רוסיה. הגיחות האוויריות הרוסיות בשטח איראן הופסקו, כאמור, אך העידו על עליית מדרגה ביחסיהן הגם שמוסקבה וטהרן אינן רואות עין בעין את ההסדר העתידי בסוריה: בעוד איראן דוגלת בשמירת משטרו של אסד על כנו, כנראה שרוסיה אינה מחויבת לכך בהכרח. כך או כך, בספטמבר 2016 ביקר באיראן מיכאיל בוגדנוב, סגן שר החוץ הרוסי ונציגו של פוטין לענייני המזרח התיכון, כדי לדון בהרחבת שיתוף הפעולה בין המדינות (בין היתר הוזכר גם הסכסוך הישראלי-פלסטיני כאחד מרכיבי סדר היום הרוסי-איראני). עוד נמסר כי הנשיא פוטין מתעתד לבקר באיראן. כן נרשמה התקרבות בין רוסיה לטורקיה, שבחלקה לפחות נושאת אופי לעומתי ביחס למערב. טורקיה הפיקה לקחים מהמשבר החריף שפרץ בינה לבין רוסיה בעקבות הפלת המטוס הרוסי בשמי טורקיה ומחפשת דרך לשקם את יחסיה עם מוסקבה ולשתף פעולה עמה כדי להחליש את איראן, יריבתה האזורית העיקרית.

נראה כי עד כה המעורבות בלחימה סוריה הפיקה הישגים עבור רוסיה, שכן קידמה את מעמדה באזור. עם זאת, על רקע זה ובעטיה של מעורבות זו גבר המתח בין רוסיה לארצות הברית ושותפיה, אשר הסתייגו מעמדותיה של רוסיה ביחס להסדר אפשרי בסוריה ומשיתוף פעולה עמה בתמורה לגמישות אפשרית בנושא אוקראינה. ארצות הברית ואירופה מצדן נמנעו אף משיתוף פעולה עם רוסיה בלחימה ב'מדינה האסלאמית', הסנקציות הכלכליות שהוטלו על רוסיה עדיין בתוקף, וביוני 2016 האיחוד האירופי האריך בששה חודשים נוספים את תוקף הסנקציות.

אשר לכינון ממשל חדש בארצות הברית, עולה שאלה האם הנשיא טראמפ יפעל לחזק מעמדה של ארצות הברית באזורי עולם שונים, או אולי בראש סדר היום שיגבש תהיה הפניית משאבים להתחזקות פנימית. אם כך יקרה, אפשר שארצות הברית תהיה

נכונה להעניק לרוסיה וויתורים מסוימים, שאולי יפחיתו את המתרחקות בין המדינות. בהקשר זה אין להוציא מכלל אפשרות כי יעשה ניסיון לקדם רעיונות של התקוות הדדית של "נכסים" בין המדינות בין זירת המזרח התיכון לבין זירת אוקראינה, לרבות בנושא הסנקציות הכלכליות על רוסיה. למהלכים בכיוון זה, אם אמנם יינקטו, יהיו השלכות על המצב במזרח התיכון, בכלל זה על האינטרסים הישראליים.

משמעויות לישראל

בין רוסיה לישראל שוררים יחסים דו־צדדיים חיוביים, אם כי מוגבלים. רוסיה רחוקה עדיין מלהיות שותף כלכלי מוביל של ישראל, בעיקר בשל העובדה ששתי המדינות לא ממצות פוטנציאל קיים לשיתוף פעולה בתחומי הטכנולוגיות החדשות, יצור ויצוא הנשק והאנרגיה. רוסיה מצדה מובילה את הקואליציה שאיראן וחזבאללה שותפים לה בלחימה בסוריה ויש לכך פוטנציאל של נזק לישראל, ולכן ליחסים בין ישראל לבין רוסיה ולתאום בין המדינות חשיבות רבה עבור ישראל. כן יודגש שאינטרסים ישראלים עלולים להיפגע עקב התפתחויות ביחסים בין רוסיה לארצות הברית ומאז הכוחות שיתגבש ביניהן במזרח התיכון.

לפי שעה, לרוסיה עניין מובהק בתאום עם ישראל בזירת הלחימה בסוריה – שתי המדינות מיסדו מנגנוני תאום מבצעי במרחב הסורי. עד כה, ישראל לא נחשפה כמעט לזליגת לחימה מסוריה לתחומה והשכילה להימנע ממעורבות במשבר (למעט סיכול פעולות טרור והעברות נשק מתקדם לחזבאללה), ויש להניח שאין כוונתה של רוסיה לאתגר את ישראל בהמשך, וכי היא תימנע, במידת האפשר, מלהעביר ליריבי ישראל מערכות נשק שתפגענה בראייתה בעליונות הצבאית הישראלית. במוסקבה קיימת מודעות לצורך של ישראל למנוע התבססות של גורמי טרור בגבולה, כמו גם לרגישות הישראלית לנוכחות האיראנית באזור הגבול. בהקשר זה אין להוציא מכלל אפשרות ניגוד עניינים רוס-איראני. זאת, על אף שלניצחונה של הקואליציה בהובלתה של רוסיה בסוריה צפויות גם השלכות שליליות עבור ישראל: המשך התמיכה הרוסית בציר השיעי מקפל פוטנציאל להתנגשות עתידית בין ישראל לקואליציה רוסית-סורית-איראנית, בצרוף כוחות חיזבאללה ומיליציות שיעיות שונות. עם זאת ניתן להעריך שמתקיימת הידברות בין ירושלים למוסקבה לגבי עתידה של סוריה – אפשר שנושא זה נדון במהלך ארבעה הביקורים שערכו במהלך 2016 ברוסיה ראש הממשלה בנימין נתניהו והנשיא ראובן ריבלין.

במהלך 2016 עלתה (שוב) על סדר היום יוזמה רוסית בנושא הסכסוך הישראלי-פלסטיני, שבכוונת רוסיה להתניעה בגיבוי הליגה הערבית, ובמסגרת זו נערכו מגעים

נמרצים במישורים הדו־צדדיים בין רוסיה לישראל ובין רוסיה לפלסטינים. יוזכר שיו"ר הרשות הפלסטינית מחמוד עבאס ושר החוץ של הרשות ריאד אל־מאליכי ביקרו במוסקבה בסמוך לביקורים של ראש הממשלה נתניהו שם. את קידומו של מהלך משלה להחייאת התהליך המדיני משלבת רוסיה במאמציה לשדרג את מעמדה במזרח התיכון ומיצובה כשחקן מרכזי באזור, שמדינות אחרות, ובמיוחד ארצות הברית, יתחשבו בו. ואולם, ניתן להעריך שגם יוזמה זאת לא תצליח.

סיכום

המעורבות הצבאית הרוסית בסוריה יצרה מציאות אסטרטגית חדשה במזרח התיכון, בעלת השלכות על המערכת הבינלאומית בכללה. אף כי מוקדם לסכם התפתחות זו ורוסיה עדיין רחוקה מהשגת מלוא מבוקשה במהלך זה, ניתן כבר לומר שלרוסיה מובטח תפקיד בעיצובה העתידי של סוריה ולפיכך גם בעיצובו של האזור. ברי שרוסיה פועלת להתבססות ארוכת טווח במזרח התיכון, תוך דחיקתה של ארצות הברית. לפי שעה, במערכת הבינלאומית קיימת מבוכה לגבי צעדיה הבאים של רוסיה ולפיכך גם אי־וודאות אשר לצעדי התגובה להם. בכל מקרה, לא צפויים וויתורים מצד רוסיה במזרח התיכון, בוודאי כל עוד לא יושבה המחלוקת בסוגיית אוקראינה ולא נרשמה הקלה דרסטית בסנקציות שהוטלו עליה בהקשר זה. מאידך גיסא, אפשר שכינונו של ממשל חדש בארצות הברית, בראשות נשיא שאותת בבירור למוסקבה כי הוא נכון לשתף עמה פעולה, מייצר עבור רוסיה אפשרות של גיבוש הסדרים בסוגיות המהוות מוקדי מתח בינלאומי.

אשר לישראל, התנהלותה של רוסיה במזרח התיכון מחייבת אותה למעקב מתמיד אחרי התפתחויות הקשורות למערכת היחסים של רוסיה עם הגורמים האזוריים, בראש ובראשונה הציר שאיראן מנהיגה, והשחקנים הבינלאומיים, בראש ובראשונה ארצות הברית. במעורבות הרוסית באזור גלומים הן סיכונים והן סיכויים מסוימים עבור ישראל. מבחינת הסיכון יש לקחת בחשבון, שלא תמיד מובטח מצד רוסיה יחס אוהד ומתחשב באינטרסים הישראליים, אם אלה יתחרו באינטרסים הרוסיים. מאידך גיסא, קיים סיכוי, שנראה אמנם קלוש, שרוסיה תוכל לקדם הבנות עתידיות בין הגורמים המקורבים לה באזור לבין ישראל.